

2. Греченко В. А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки XX ст.). – Х., 2001.
3. Капустян Г. Т. Дві «правди» або українське село в двадцятих роках двадцятого століття. – Кременчук, 2003.
4. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу. – Черкаси, 2003.
5. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р.184. – Оп. 1. – Спр. 48.
6. Коэн С. Бухарин. Политическая биография. – М., 1988.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1981.
8. ДАЧО. – Ф. Р.185. – Оп. 1. – Спр. 41.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1819.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2316.
11. ДАЧО. – Ф. Р.184. – Оп. 1. – Спр. 79.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1987.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2824.

Л. Л. Бабенко

МЕХАНІЗМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЛІКВІДАЦІЇ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТІРІВ В УКРАЇНІ 1920-х рр.

Перемога більшовиків та утвердження більшовицької ідеології з 1917 р. стали часом суворих випробувань для усіх релігійних конфесій і їх громад. Це було зумовлено апріорним запереченням сумісності соціалізму і релігії, позаяк остання асоціювалася у свідомості більшовиків з альтернативними політичними і духовними цінностями. Законодавство і практична діяльність більшовицької влади були спрямовані не тільки на відокремлення церкви від держави, але й на повне її знищення. Питання теорії і практики богоборчої політики радянської держави у 1920 – 30-х рр. знайшли своє висвітлення у працях багатьох українських істориків і релігієзнавців останніх років та в матеріалах наукових конференцій, що стали традиційними (Київ, Львів, Полтава, Івано-Франківськ).

Предметом нашого дослідження у цій статті є з'ясування механізмів ліквідації православних монастирів засобами більшовицьких адміністративних органів НКВС і спецслужб. Автор бачить завдання у виявленні та аналізі архівних документів, які дозволяють розкрити деякі аспекти інструментарію боротьби з православними монастирями засобами адміністрування, внутрішнього розкладу, відпрацювання спецоперацій органів ДПУ.

Законодавча база, що забезпечувала навальний наступ на релігійні православні інституції, гарантувала вседозволеність і безапеляційність вчинених дій та не передбачала суворих заходів до виконавців лівацьких методів нищення монастирів. Український уряд дублював російські декрети, циркуляри, інструкції (тільки у 1918 – 1924 рр. їх було видано більше 120), що регламентували діяльність церкви. Основою державної політики в галузі релігії став Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР від 18 січня 1919 р. Порядок втілення в життя положень цього декрету регулювався різноманітними нормативними актами, яких в УСРР за перші шість років радянської влади було видано 75.

Місцева влада в губерніях, повітах і волостях негайно розпочала виконувати розпорядження центру. Так, у наказі № 276 Чернігівського губвиконкому на виконання Декрету йшлося про націоналізацію всього церковного майна, оголошення народною власністю храмів, монастирів, кірх, костелів, синагог та інших молитовних будинків, негайне складання описів церковного майна, яке має точно відповідати старим інвентарним книгам. За порушення останньої вимоги священники «будуть віддані під суд Ревтрибуналу» [1, 18]. Циркуляри НКВС

безпосередньо роз'яснювали місцевим органам влади практичні завдання, що стосувалися монастирів. У циркулярі адмінвідділу НКВС Харківському губернському відділу юстиції та земельному відділу на підставі Декрету УСРР «Про передачу майна монастирських та інших церковних установ у відання народного комісаріату соціального забезпечення» від 17 травня 1919 р. наголошувалося, що всі колишні церковні і монастирські землі переходять без викупу в користування «всього трудового народу». Визначалося й безкомпромісне ставлення до священнослужителів: «Ченці, священники, диякони, псаломщики, ксьондзи та живуть на нетрудові доходи, харчуються на засоби, добуті експлуатацією забобонів, є суспільними паразитами. Як нетрудащі позбавлені виборчих прав (активного і пасивного) при виборах до Рад (п. «Г» ст. 21 Конституції УСРР від 10-14 березня 1919 р.)». Вони також позбавлялися права обиратися членами комнезамів, а користуватися землею на території України могли тільки за умови зречення церковного сану або чернецтва [2, 1].

Категоричність циркулярних документів на практиці доповнювалася їх брутальною реалізацією радянськими працівниками губернських (з 1923 р. – окружних) ліквідаційних комісій. До їх складу в обов'язковому порядку входили співробітники відділів ДПУ, прокурор, начальник адміністративного відділу НКВС. У протоколі засідання Чернігівського окрліквідкому за вересень 1923 р. зазначалося (подаємо мовою оригіналу): «Весь состав окрликвидкома – законченные атеисты, умеющие достаточно осознать всю ложность и ненужность религиозного невежества. Отсюда истекает и их отношение к работе по отделению церкви от государства, проводимой окрликвидкомом спокойно и сознательно, с неуклонной тенденцией к её полному искоренению» [3, 19]. Рішуча антирелігійна риторика державних документів усвідомлювалася виконавцями як сигнал до дії. Документи рясніють повідомленнями про беззаконня і пограбування монастирів та церков червоноармійцями, міліцією, чекістами, активістами сільрад і комнезамів. Зокрема, жителі сіл Аксютівки і Яковлівки Харківського повіту зверталися в Безлюдівський волосний комітет у квітні 1919 р., з метою захистити черниць Хорошівського Вознесенського жіночого монастиря: «... чтобы отряды Красной армии не делали насилия и поругательства над православной верой». Волосний комітет намагався з'ясувати, скільки забрано борошна, зерна, іншого майна міліціонерами, їх імена і прізвища, та забороняє втручатися військовим частинам і будь-яким організаціям «без відома і дозволу волосного виконкому» в справі монастиря та не відчувувати монастирські приміщення для розквартирування червоноармійців [4, 1 – 4]. Не кращим було становище Святогірської Успенської пустині. У звіті про її становище вказувалося: «На 1921 рік Святогірська пустинь залишається без засобів до існування і перебуває на грані найтяжчого голоду, так як всі матеріальні засоби розграбовані, розкрадені і владою забрані. Братія обителі голодує» [5, 21 – 21зв.].

Приводом до масового закриття монастирів в Україні став голод 1921 – 1923 рр. Священнослужителі і чернецтво звинувачувалися у приховуванні церковних цінностей, що давало підстави владі публічно звинувачувати їх в антирадянській діяльності та притягувати до кримінальної відповідальності. Наприклад, Ізюмська повітова комісія з вилучення церковних цінностей передала до суду ревтрибуналу п'ятьох черниць Стрельчанського монастиря за приховування цінностей, вилучивши при цьому 83 пуди 39 фунтів 94 золотники срібла та пів фунта коштовного каміння [6, 28].

Кампанія набула нового імпульсу після проведення у Москві в серпні 1922 р. I Всеросійського з'їзду Живіої церкви, який ухвалив постанову про негайне закриття усіх міських монастирів «как очагов мракобесия, праздной жизни, общественного паразитизма, политической и церковной контрреволюции, тунеядства и эксплуатации религиозных суеверий» [7, 9]. Адмінвідділ НКВС спеціальним листом пропонував Харківському губернському адмінвідділу негайно підготувати подання губвиконкомом про закриття чоловічих і жіночих монастирів столиці радянської України. Більш ніж достатньою підставою для цього вважалася «вимога прогресивного духовенства і вірян, що об'єдналися навколо Живіої церкви», – наголошував І. Сухоплюєв. Відповідно до розпорядження НКВС від 14 листопада 1923 р. за № 81/5603 і постанови адмінвідділу від 31 жовтня за № 79, всі монастирі переставали діяти. Ченців і черниць відправляли за місцем проживання.

Найбільшого розголосу в Харкові набуло закриття Покровського монастиря. Ченцям анулювали старі паспорти і видавали тимчасові довідки, щоб змусити їх обов'язково з'явитися в міліцію не менше двох разів на рік, з метою обміну документів. Така акція давала можливість тримати підозріле чернецтво на обліку, контролювати їх спосіб життя і заняття. Опис церковно-монастирського інвентаря і майна становив 12 аркушів і складався з 114 найменувань, серед них килими, стільці, крісла, столи, книги, одяг тощо. Прикметно, що відразу в адмінвідділ надійшло кілька клопотань, які засвідчують далеко не аскетичні смаки більшовиків. Так, Основ'янський райпартком просив видати йому з монастирських меблів дві дюжини стільців, 5 диванів, 3 столи, 2 великих килими, 2 килимові доріжки, 3 м'яких крісла, 6 м'яких табуретів, 2 шафи для книг та 2 шафи для одягу. А відділ освіти просив для Харківського оперного театру ризи, стихарі, камілавки та інший ритуальний одяг для костюмерної [8, 2, 13, 24, 32, 38].

Забороною діяльності монастирів, держава відразу брала під контроль їхнє майно та господарство. На базі останнього намагалися створити комуни, радгоспи, трудові артілі. Згідно циркуляру ліквідаційної комісії «Про монастирські та інші трудові артілі» від 27 вересня 1921 р., передбачалося передати монастирські господарства у відання наркомзему, а контроль на місцях покласти на земельні відділи. Документ суворо регламентував внутрішній розпорядок і структуру артілі, вводив велику кількість обмежень, насамперед для колишнього чернецтва, що залишалося працювати в новостворених трудових артілях. Зокрема наголошувалося, що вони мали діяти на основі статуту; артілі, які склалися «з старих служителів культу», вважалися незаконними, фіктивними і не повинні були реєструватися; до членів трудової артілі могли належати тільки послухники і монастирські робітники як «трудоий елемент» і, навпаки, такого права позбавлялися «ченці, священники, псаломщики та інші офіційні служителі культу» як експлуататори. Членам артілі категорично заборонялося відправляти церковно-релігійні обряди. Особливо привертають увагу права, котрим надіялися органи місцевої влади: «Місцеві повітки мають право закрити всі монастирі повіту, а монастирські будівлі використовувати для потреб установ наркомату соціального забезпечення, наркомздраву та ін. При закритті ченців передати для обліку у відділ праці для розподілу робочої сили, а під час війни – у тилове забезпечення. Працездатні ченці на основі статті 28 Конституції підлягають загальній трудовій повинності» [2, 4 – 6].

Втілення ідеї повної ліквідації базового поняття «монастир», навіть у вигляді трудової артілі, адаптованої до нового радянського законодавства, може проілюс-

трувати історія закриття Ладинського Покровського жіночого монастиря, що на Чернігівщині, заснованого 1763 р. (в досліджуваній період Прилуцький повіт належав до Полтавської губернії, з 1923 р. Прилуцький округ існував як самостійна адміністративна одиниця). Монастир було ліквідовано в 1920 р., а 28 квітня 1921 р. на базі його господарства з площею орних земель 190 десятин з'явилася комуна. Тоді ж монастир зазнав масштабного розграбування, що знайшло відображення у порушеній кримінальній справі Полтавським губвідділом ЧК [9, 101 – 106]. Почалося тотальне виселення черниць, згідно з рішенням Прилуцького суду. Однак на їх захист виступили мешканці с. Ладин, а також самі черниці невпинно подавали клопотання до ВУЦВК. Зрештою, після семи-місячної бюрократичної тяганини і телеграми Г. Буценка черницям дозволили орендувати монастирські будівлі, а згодом – заснувати артільне товариство «Труд». Помітну роль в організації артілі, яка фактично врятувала черниць від бездоглядності та мандрівного життя її поневірян, відіграла Ольга Володимирівна Черемісінова, жінка з гострим розумом і природною мудрістю. Вона народилася в Санкт-Петербурзі 1892 р. в родині службовця російських залізниць. Навчалася в Імператорському інституті шляхетних панянок, а після його закінчення працювала гувернанткою в родині письменника Гаріна-Михайловського в Севастополі. Звідти переїхала до Полтави, де викладала німецьку мову й музику в Інституті шляхетних панянок. Саме тут вона познайомилася з черницями Ладинського монастиря, з яким у наступному пов'язала життя, спочатку як послушниця, згодом – черниця. Значний вплив на формування її релігійних поглядів справив архієрей Феофан. Суворі реалії змусили О. Черемісінову добре вивчити радянське законодавство (за деякими свідченнями, вона мала і юридичну освіту), що дозволило захищати права черниць, об'єднаних в артіль. Як зазначав один з секретних освідомлювачів Прилуцького райвідділу ДПУ після відвідання артілі, «завдяки Ользі я побував у стінах юридично неіснуючого, а фактично такого, що міцно тримається, монастиря». Це ж джерело інформації повідомляло, що й місцеві жителі говорили: «... якби не Ольга в Ладині, то не було б і церкви до цього часу» [10, 8].

Вона виявилася талановитим організатором виробництва, налагодила зв'язки з окружною кустарною промисловою спілкою і робітничим кооперативом, регулярно отримували замовлення, завдяки чому колишні черниці мали достатні заробітки, що були предметом заздощів селян. Місцеву владу дратувало те, що населенці орендованих монастирських приміщень продовжують носити традиційний чорний одяг, здійснювати звичайний розпорядок чернечого життя, зокрема моління, а на релігійні свята з навколишніх сіл люди звично «тягнуться до монастиря» [10, 15]. Освідомлювач «Х» переймався тим, що приїжджі живуть у монастирських келіях разом з черницями, хворими на сухоти, і перебувають під загрозою зараження. У своїй ненависті до релігії він вдається до алегоричних порівнянь (орфографія документу збережена): «Ладинська хвороба – сама настояща хвороба – релігійний дурман іде в усі кінці від Ладина», а черниці називає «чорною братією» [10, 15]. Прилуцький міський відділ ДПУ, на який було покладено справу доведення релігійної, а не артільно-виробничої сутності артілі «Труд» та її ліквідації, завів агентурну розробку під шифром «Чорне гніздо». Накопичення компрометуючих матеріалів здійснювалося за допомогою шести освідомлювачів. Їхня інформація відстежувала та інтерпретувала як кожний крок керівника артілі, так і найдрібніші деталі внутрішнього життя черниць. Чекісти вміло використовували внутрішні незгоди в

колективі. Так, на ґрунті неприязних особистих стосунків використали С. Примакову для підбурювання настроїв проти О. Черемісінової.

Іншим джерелом матеріалів для чекістів були відкриті доноси у письмовій формі, що надходили в окружний відділ ДПУ. У цих заявах повідомлялося про «контрреволюційні зібрання під виглядом спільних молитов», окремі висловлювання на кшталт «більшовикам довго не панувати, бо вони відкинули Бога», ніби-то привласнення керівництвом прибутків артілі тощо. Як писала громадянка «Х», «...взагалі, я б рекомендувала заглянути до цього кубла хоч раз». А громадянин «В» писав, що «причини всіх труднощів у провадженні радянської роботи у наявності контрреволюційного кубла церковників» [10, 4,34]. Є в архівній справі факт і про такий спосіб здобуття інформації, як підслуховування під вікном помешкання, викрадення кореспонденції, що належала керівнику артілі.

Свого апогею розвиток подій навколо артілі досяг у травні – червні 1928 р. Критика артільного життя була розгорнута на зборах її членів, а також за участю сільської влади і активістів 4 червня. На той час у монастирські приміщення вже були переведені дитяча колонія та механічна майстерня. У виступах неодмінно підкреслювалося, що «існує монастир, а не артіль, який треба негайно ліквідувати». У виступі секретаря партійного осередку Токаря пролунав докір щодо розтлінного впливу на дітей, які відвідують монастир: «Ви їх калічите, а наша задача забрати їх від вас і виховати в комуністичному дусі» [10, 24]. На зборах оприлюднили й підготовлені заздалегідь заяви до адміністративного відділу Прилуцького окрвиконкому трьох черниць про зловживання О. Черемісінової та позов до суду черниці Мотрони стосовно привласнення нею, належного ж їй підраєсника. Лейтмотив зборів не порушився в жодному з виступів, і в підсумку секретар партосередку звертаючись до інструктора ВУЦВК Г. Зеленської, мовив: «Надія на вас, що ви поставите питання де слід і допоможете нам розігнати чорну свору, яка збирає коло себе тисячі трудящих мас» [10, 26].

Процедура з ліквідації кустарно-промислового товариства «Труд» була проведена без видимої участі органів ДПУ. 19 квітня 1928 р. Прилуцький окружний кооперативний комітет ухвалив постанову про його ліквідацію «як невідповідного своєму призначенню» та створення нового «з переважною участю жінок-селянок» з новим керівництвом. 3 червня були проведені партійні збори Ладинського партосередку з ухвалою «клопотати про негайну ліквідацію товариства «Труд» як організації, що має характер релігійного об'єднання і яка має на меті збереження монастирського кубла» [10, 31,32]. Дата закриття і виселення черниць була визначена на свято Покрови з 13 на 14 жовтня 1928 р.

Прилуцький окрвідділ ДПУ розробив орієнтовний план виселення черниць, їх розміщення, забезпечення документами тощо. Відповідальність за проведення плану покладалася на завідувача окружного адмінвідділу та завідувача відділу культів. Однак більшість, виселених з монастирських приміщень черниць, залишилася в Ладині й розквартирувалися у місцевих жителів, яким влада погрожує додатковим оподаткуванням. Розуміючи вплив авторитету О. Черемісінової, чекісти змусили її залишити Ладин, про що свідчить власноручна підписка від 28 вересня 1928 р. із зобов'язанням виїхати до Ленінграду та зареєструватися в місцевих органах ДПУ [10, 101].

Таким чином, політика радянської влади з часу встановлення була спрямована на ліквідацію православних монастирів як осередків підтримки патріарха Тихона та

його послідовників, застосовуючи до них та їх насельників критерії безкомпромісної класової боротьби. Конкретні приклади свідчать про нехтування партійними і радянськими функціонерами ними ж створених законів і конституційних норм.

1. *Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО).* – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 110.
2. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО).* – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 514-а.
3. *ДАЧО.* – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 249.
4. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.* – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1095.
5. *ДАХО.* – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 514-б.
6. *ДАХО.* – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 887.
7. *ДАХО.* – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 1964.
8. *ДАХО.* – Ф. 203. – Оп. 1. – Спр. 1989.
9. *Державний архів Полтавської області.* – Ф. Р-15. – Оп. 4. – Спр. 9.
10. *Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області.* – Спр. 164.

Б. М. Бездідько, С. А. Харченко

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОБЩИН В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ МЕШКАНЦЯМИ СІЛ ПРАВА НА ВІРОСПІВІДАННЯ (20-ті рр. ХХ ст.)

Відносини церкви і держави є предметом дослідження багатьох науковців. Так, у 20-х рр. ХХ ст. дослідники значну увагу приділяли аналізу статусу релігійних об'єднань віруючих, реалізації віруючими суб'єктивного права на об'єднання у релігійні товариства. Прикладом можуть бути праці П. Гідулянова «Отделение церкви от государства: систематизированный сборник действующего в СССР законодательства», Л. Дьяконова «Советские законы и церковь». У подальшому суть радянського законодавства про культу досліджували М. Персиц «Отделение церкви от государства и школы от церкви в СССР», М. Голодний «Радянське законодавство про культу», В. Клочков «Советское государство и церковь», В. Пашенко «Православ'я в новітній історії України» та інші.

Дослідження різних аспектів стосунків держави і церкви є актуальним, оскільки ці інституції виступають формами організації суспільства, впливають на його структуру, що засвідчує історичний розвиток. З огляду на те, що побудова громадянського суспільства в Україні значною мірою зумовлена гарантованістю використання особою суб'єктивних прав, особливого значення в цьому контексті набуває висвітлення питання реалізації сільськими жителями УСРР 20-х рр. ХХ ст. права на об'єднання у релігійні товариства. Саме на цей період припадає активна правотворчість державних органів з реалізації принципу взаємин держави і організацій віруючих.

З проголошенням радянської влади у 1917 р., створеними державними органами велася активна робота, спрямована на зміну соціальних осередків. У той час важливою сферою суспільного життя для більшовиків була ідеологія і зокрема релігія.

Формуючи законодавство про культу, Радянська держава взяла до уваги те, що релігійне життя становило істотну частину духовної культури народу, а «Звід основних державних законів» Російської імперії визначав для осіб, винних у діях, що шкодили вірі, позбавлення всіх громадянських прав та заслання [1, 45].

Як відзначає В. Пашенко, партія більшовиків вважала, що релігія відіме із зникненням класових суперечностей і класового суспільства, яке її породило, але лідери партії намагалися прискорити цей процес за